

OSMANLI SOSYAL HAYATI FİĞÜRANLARINDAN ARAYICI ESNAFI

Ayşe Pul*

Özet

İstanbul'un fethinden sonra, Fatih Sultan Mehmet, İstanbul'un imarına ağırlık vermiş ve vakıflar, loncalar gibi sosyal kurumların oluşturulmasını teşvik etmiştir. Bu kurumlardan birisi de Arayıcı Esnafı tarafından kurulmuştur. Bu esnaf grubu, çöplük subaşlarının denetimi altında, senelik belirli bir miktar karşılığında, İstanbul mahallelerinin sokaklarının temizliğinden, çöplerin toplanmasından sorumludurlar. Dünyanın hiçbir tarafında, o dönemde böyle bir esnaf grubu olmadığını düşünürsek, bu esnaf grubu ve fonksiyonu üzerinde herhangi bir monografik çalışma yapılmamış olması düşündürücüdür. Bu çalışmada, bu esnafın ortaya çıkışı, statüleri, görevleri, gelirleri ve çalışma koşulları, Osmanlı arşiv belgeleri ışığında ortaya konulmuştur.

Anahtar kelimeler: *Arayıcı Esnafı, çöpçü, Osmanlı Devleti, İstanbul*

Abstract

A Figure of the Ottoman Social Life; Arayıcı Esnafı

After the conquest of Istanbul, Fatih Sultan Mehmet concentrated on rebuilding Istanbul and encouraged the foundation of many social institutions and guilds. Among these guilds was "guild of garbage collectors", or the so called "Arayıcı Esnafı". They were responsible for cleaning streets and collecting garbage under the supervision of garbage *subaşı* (officer) in a certain quarter of Istanbul in return for a yearly lump-sum. Assuming that they had no parallel in any part of the world, absence of any monographs on this guild, their incomes and working conditions will be explored in the light of original Ottoman archival documents.

Key words: *Arayıcı Esnafı, garbage man, dustman, Ottoman Empire, Istanbul*

Giriş

Geçmişin kaybolmaya yüz tutmuşluğu içerisinde saklı kalmış, keşfedilmesi zor olan ayrıntıları gün ışığına çıkarmak zahmetlidir, ancak bütüncül tarih görünüşünün algılanmasına yardımcı olması bağlamında da yararlıdır.

* Dr. Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Osmanlı kentinde sosyal yaşamın içerisinde varolmuş, günümüzde hiç bilinmeyen ve haklarında yeterince araştırma yapılmamış birçok esnaf grubu vardır. Bu gruplardan biri de daha askerî sınıfa mı esnaf sınıfına mı dahil oldukları bile henüz tam olarak ortaya konulamamış olan “Arayıcılar”dır. Bu grup hakkında şimdiye kadar teferruatlı bir çalışma yapılmamış, kaleme alınmış olan monografik çalışmalarda¹ ise genellikle, 17. yüzyıl İstanbul’unun gündelik hayatını canlı bir şekilde tasvir eden Evliya Çelebi’den naklen birbirinin tekrarı niteliğinde bilgiler verilmiştir. Çünkü bu küçük esnaf grubu hakkında başvurulacak kaynak hemen hemen hiç yoktur.

Gerek, genel olarak İstanbul’u ve esnaf gruplarını konu edinen gerekse; bilhassa, arayıcı esnafını konu edinen çalışmalarda doyurucu ve net bilgiye ulaşmak mümkün görünmemektedir. Keza bugüne kadar Osmanlı başkenti üzerine yazılmış en kapsamlı çalışmalardan biri Mantran’ın *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, (c. I, Ankara 1990, Çev. M. A. Kılıçbay-Enver Özcan,) adlı eseridir. Mantran, iktisadî yaşamı konu etmesine rağmen, kent formuyla ilgili konuları da ele almıştır. Ancak, konu ettiğimiz esnaf grubu hakkında çok kısa, o da yine Evliya Çelebi’den naklen bilgiler vermiştir. Keza genel olarak esnaf teşkilâtını anlatan çalışmalarda da bilgi bulunmamaktadır. Diğer yandan, çevre ile ilgili değerlerin korunması konusunda ise, Osmanlı Devleti’nin bütününe kapsayan çalışmaların sayısı oldukça azdır. Olanlarda da en fazla gündeme getirilen hususlar, amacı İstanbul’u güç, zenginlik, eğitim ve ticarette, bütün mesleklerde ve birçok konuda en üst seviyeye getirmek olan² ve çevrecilik fikrinin babası olarak tanıtılan Fatih’in, Haliç ile ilgili uygulamaları, vakfiyesinde temizlik ve denetim konularındaki düzenlemeler ile yeşil alanların korunması gibi yaklaşımlardır. Öyle ki İstanbul’un düzeyine, 19. yüzyıla kadar sadece Anadolu’da değil, Balkanlar ve Avrupa’da da ulaşabilen bir şehir olmamıştır. Osmanlı idaresi, maharetini ve gücünü bu şehrin büyümesinde kullanmış, Fatih Sultan Mehmet şehri canlandırmak ve nüfusunu arttırmak için uğraş vermiştir. Örneğin fethedildiğinde nüfusu elli bin olan şehir, 1520’lerde dört yüz bindir. 1600’lerde bir milyonken, Londra iki yüz bin, Paris dört yüz bindir.³

¹ Mazak 2001; Sakaoğlu 1993, 297-298. Bu çalışmalarda verilen bilgilerin, konu hakkında bir fikir vermesi açısından değerinin yadsınamaz olduğunu belirtmekte fayda vardır. Genel olarak Evliya Çelebi’den naklen bilgiler verilmiş, sundukları belgeler ise yeterince değerlendirilmeye tabi tutulmamışsa da, sundukları bu belgelerle nispeten bir boşluğu doldurmuş olduklarını söylemek de yanlış olmaz.

² Kafescioğlu 2007, 179.

³ Faroqhi 2006, 43-44.

Osmanlı Sosyal Hayatı Figüranlarından Arayıcı Esnafı

Tabiatıyla sosyal yaşamın öğelerini layıkıyla doğru olarak ortaya koymak sanıldığı kadar kolay bir şey değildir. Yüzyıllar öncesinde varlıklarını sürdürmüş, ancak günümüze ulaşamamış bu grupların varlığını irdelemek, dönemin kaynakları ve Osmanlı arşiv belgelerine inmeyi zorunlu hale dolayısıyla da zahmetli bir süreci beraberinde getirir. Prof. Dr. Özer Ergenç'e göre, Osmanlı şehirlerindeki yönetim kurumlarının niteliğini ve işleyiş biçimini doğru anlayıp açıklama, bu alanda yapılan araştırmaların önemli bir sorunudur. Ortaylı'ya göre ise, Osmanlı reform dönemini ve belediye örgütlerini gelişimini anlamak; Türk idaresinin ötesinde üniversal bir öneme sahip konudur⁴.

Biz de bu çalışmada, Osmanlı sosyal hayatında çok kısıtlı bir yer tutan ancak, işleyiş mekanizmasına minimal düzeyde bakıldığında yönetim teşkilatının ne derece sağlam olduğunu göstermesi bakımından önemli olan bu gruba dair bazı gözlemleri aktarmayı, arşiv belgeleri ve bu alanda yapılan çalışmaları da dikkate alarak yönetim kurumlarının ve Osmanlı şehir yaşantısının açıklanmasına arayıcı esnafı bağlamında küçük de olsa bir katkı sağlamayı amaç edindik. Burada şunu da belirtmeliyiz ki, kaynak sıkıntısı sebebiyle bilinmeyen veya farklı algılanan hususlar olabilir.

Ancak, arayıcı esnafı ile ilgili ayrıntılara geçmeden önce konunun daha iyi anlaşılabilmesi açısından genel olarak İstanbul'un temizlik işleri hakkında bilgi vermenin faydalı olacağı kanısındayız.

İstanbul'un Temizliğine Dair

Genel olarak bakıldığında bu konuyla ilgilenen araştırmacılar, temizlik ve çöplerin bertarafı konusundaki hizmetlerin Osmanlı'da birkaç büyük kent dışında özellikle de Tanzimat'a kadar ciddi bir kamu örgütlenmesini gerektirecek seviyede olmadığını düşünmektedirler. Temizlik hizmetlerinin salgın hastalıklar, nüfus yoğunluğu veya azınlık mahallerinde halkın işbirliği yapmada görece zayıflığı durumları hariç bir kamu hizmeti olmadığı, mahalle ve sokak seviyesinde veya özel kişiler arayıcılığıyla çözülmüş olması gerektiğini esas olarak kabul etmektedirler⁵. Keza Ortaylı'ya göre, Osmanlı, kenti örgütlemeyi, kente özgü ortak davranış kalıpları oluşturmayı ve kente hizmet vermeyi Tanzimat'tan sonra öğrenmiş değildir. Bu eski geleneğin varlığını saptamak ve ona göre hareket etmek gereklidir⁶. Suraiya Faroqhi de, Osmanlı

⁴ Ortaylı 2000, 123.

⁵ Özgür 1999, 117.

⁶ Ortaylı 2000, 123.

kentlerinin belediye veya belediye başkanlığı gibi kavramlarla 19. ve 20. yüzyılda tanıştığını ifade etmekle birlikte, bunları mutlak kavramlar olarak görmenin ötesinde kent bilincinin halk kültüründe aranması gerektiğini vurgulamaktadır⁷. Ahmet Refik, XVI. yüzyılda İstanbul'un belediye işlerinin oldukça düzgün olduğunu, bütün işlerin, başlıca camilere, sokaklara, kaldırımlara, evlerin inşasına, meydanların süpürülmesine, sıhhi tedbirlere, ücret meselesine dair olduğunu belirtmektedir⁸. Öte yandan Hüseyin Özgür, “önemli bir sorunla karşılaşılacakla birlikte çöplerin imhası konusunda aynı başarıdan söz edilemeyeceğini belirtmekte, çöplerin en yakın denize veya evlerden uzak boş alanlara atmaktan ibaret olduğunu” söylemektedir⁹. Bütün bu anlattıklarıyla zaman zaman çelişkiye düşen şu ifadelere de yer vermektedir: “Zokaklara Dair Nizamname¹⁰, Mecelle ve daha eski olan 1539 tarihli Çevre Temizliği Nizamnamesi gibi düzenlemelerle Osmanlı modern bir kent yaşantısı için hükümler ortaya koyabilmiştir.”¹¹. Arayıcı Esnafı Hakkında alt başlıklı bölümde açıklanacağı üzere, gelişigüzel boş alanlara veya en yakın denize dökülmesi söz konusu olmamış, devlet çıkardığı buyruklarla bunlara yer tayin etmiştir.

Özgür; Osmanlı şehrinde mahallelinin, mahallenin yönetiminden, emniyetinden, temizliğinden, çöpün toplanması ve yok edilmesinden vs. ile ilgili konularda son kararın verilmesinden sorumlu olduklarını Turgut Cansever'den naklen bildirmekte, müstakil bir organ oluşturulmadığını belirtmektedir¹². Oysaki daha Kanuni Sultan Süleyman döneminde bile Edirne Çöplük Subaşısına verilmek üzere hazırlanan yasakname 13 maddelik kısa bir yasa niteliği taşır¹³. (Mehmet) Mazak da, sistemli bir uygulamanın olmadığını vurgulamakta, halkın yükümlü olmasından dolayı bu görevin zaman zaman ihmal edildiğini belirtmektedir. Ona göre, 1855 yılına kadar, Osmanlı devrinde Türkiye’de devletten ayrı bir belediye mefhumu olmamış, günümüzde belediyenin sorumlu olduğu hizmetler nizamlı bir sisteme bağlanmamış, daha çok belde sakinlerinin ferdi veya ortak gayretlerine bırakılmış bulunmakta idi. Fakat bu gayretler zaman zaman sonuç vermemiş, sokaklar pislikten ve hayvan

⁷ Faroqi 1997, 164-165.

⁸ Ahmet Refik 1931, 67.

⁹ Özgür 1999, 126.

¹⁰ Bu nizamnamenin tam metni için bkz. Seyitdanlıoğlu 1996, 59- 70.

¹¹ Özgür 1999, 126.

¹² Cansever 1995, 154-163'ten naklen Özgür 1999, 117. Bu konuda ayrıca bkz. Eryılmaz, 1996, 333.

¹³ Bu nişan-ı hümayunun tam metni için bkz. Akgündüz 1993, 540- 544.

leşlerinden geçilmez bir hal almış ve bunun önlenmesi için, sadarettten kadılıklara emirler gönderilmiştir. Meselâ;

“İstanbul Kadısı izzetlü faziletlü efendi hazretleri,

Şehr-i İstanbulun esvâk u mahallâtı her bâr tathîr olunmak muktezi iken hukkâmın ihmâlleri sebebi ile bazı mahallerde hâr u haşâk müctemi’ olub tathîr eylemesi lazimeden olmağla subaşı ve asesbaşıya tenbih olunmuştur. Siz dahi ahalilere tenbih edesiz ki, mahallât arasında olan mezbeleleri kaldırıp deryaya ilkâ ve gereği gibi tathîr etsinler. Bundan sonra her kimin dükkânı önünde ve mahallesi arasında süprüntü ve mezbele olur ise ta’zir olunur ... (26 Muharrem 1107/6 Eylül 1695)”¹⁴.

Bu belge, halkın sorumluluğuna bırakılan ve systemsiz olduğu ifade edilen temizlik işlerinin devlet tarafından ne derece kontrol altında olduğunu işaret etmesi açısından mühimdir. “Hükâmın ihmalleri sebebiyle” ifadesiyle halkı değil, halkı denetlemesi gereken görevlileri muhatap kabul etmiştir.

Bu durumda, Cuma kılınan ve bazarı duran yer olarak tanımlanan Osmanlı şehrinde, kente özgü kurumların varlığının ortaya konması, “fiziksel düzensizlik” olarak nitelendirilen halkın bağımsız hareket etmelerinin irdelenmesi gerekir¹⁵. Osmanlı şehrinde mahalle, birbirini tanıyan, bir ölçüde birbirlerinin davranışlarından sorumlu, sosyal dayanışma içinde olan kişilerin oluşturduğu bir topluluğun yaşadığı yerdir¹⁶. Osmanlı Devleti’nde şehir; cami, mescid, mektep, tekke, kitaplık ve hamam etrafında odaklanmış idarî birimler olan mahalleler olarak teşkilatlanmıştır. Osmanlı şehrinde mahalleli, mahallenin yönetiminden, emniyetinden, sokakların bakımından, temizliğinden, çöpün toplanması ve yok edilmesinden, çocukların gözetilmesinden, yeni yapıların ve çevre ilişkileri ile ilgili son kararın verilmesinden sorumludurlar¹⁷. Mahalle yerleşikleri, imamı, yiğitbaşısı, avarız akçası vakfı mütevellisi gibi görevlileriyle yürütülen bir örgütlenme içinde şehrin temel öğelerindedir. Yeni gelenlerin de mali sorumluluklarını yüklenmesinin yanı sıra mahallelinin onayını alması gerekirdi¹⁸. Çarşı esnafı, çarşının muhtelif giderleri, güvenlik ve

¹⁴ Mazak 2001, 65.

¹⁵ Ergenç 1981, 1266. Bu politik bilinçsizlik ve fiziksel düzensizlik hususu için bkz. Ergenç 1980, 103.

¹⁶ Ergenç 1981, 1270. Ergenç 1980, 104.

¹⁷ Cansever 1995, 159. Yazara göre Lamartine, XIX. Asrın ilk yarısında Osmanlı şehirlerinin temizliğini fark etmiştir (154).

¹⁸ Ergenç 1999, 33- 34; Ergenç 1984, 78.

temizliğinden sorumludurlar. Osmanlı mahallesinde en dikkate değer kurumlardan biri, mahalle sakinlerinin ortaklaşa giderlerinin karşılanması için kurulmuş olan avarız akçası vakfidir¹⁹. Hemen burada şu soru akla gelir: Mahallenin ortaklaşa karşıladığı giderler arasında çöplerin toplanması için görevlendirilen kişiye verilecek ücret var mıydı? Evet, sokakların temizliği, lağımların onarımı, çeşme ve suyollarının onarım giderleri bu sandıktan karşılanırdı. Esnaf kethüdası ve esnafın avarız sandığının sorumlusu olan mütevellisi de bu görev için Kadıya karşı sorumluydu²⁰ ve mahalleli kendisini ilgilendiren her konuda söz sahibi idi. Onların rızası olmadan yapılan işler itiraz olursa yenilenmekteydi²¹. Tabii burada danışman ve bilirkişiler olarak beldenin yönetiminde etkinlikleri olan, “eşraf ve ayan” denilen şehirli grubun fonksiyonunu da göz ardı etmemek gerekir²².

İktisadî ve sosyal açıdan Osmanlı tarihini çalışanların esnaf teşkilatına kayıtsız kalmaları mümkün değildir. Yöneticilerden oluşan askerî kesime karşılık, reayayı oluşturan unsurlardan olan esnaf kesimi vardır. Esnaf örgütlerinin, çalıştıkları sanat dalında ekonomik, malî, idarî ve sosyal fonksiyonları ve Osmanlı şehirlerinin hepsinde de kuvvetli bir esnaf örgütü vardır²³. Evliya Çelebi; (eserinin) İkiyüzyetmişinci fasılda, İstanbul’da ne kadar dükkan ve esnaf-ı ehl-i hıref varsa onları şu şekilde ifade eder²⁴:

“evvelâ ferman-ı padişahî üzere İslambolun dört mevleviyyetinde olan cümle ehl-i hıref elli yedi fasıl olup cümlesi bin yüz sınıf ehl-i hıref olup alay-ı Muhammediye amade oldular (153a). Fasıl-ı sani, tahir subaşı yani çöplük subaşı piri sahabe-i kiramdan (...) hazretleridir kim Mekke ve Medine’nin pâk olmasın Resul-i ekrem bunlara sipariş buyurmuşlardır. Kabr-i Medinede Baki civarında medfundur. Hazret-i Ali huzurunda Selman-ı Fâris belin bağladı ve subaşı hâkimlerinin silsilesi anlara müntehîdir.(153b)”

Başka hiçbir kayıta yeterli bilgi bulunmayan esnaf listesi hakkında Evliya Çelebi, elli yedi ana kola bağlı, bin yüz sınıf esnaf dalından bahsetmekte

¹⁹ Ergenç 1981, 1271; Ergenç 1984, 75. Bu giderler şunlardı: 1- Mahallenin cami, mescid, mektep, çeşme vb. gibi yapıların onarımı ve mum, kandil ihtiyaçlarının karşılanması 2- İmam, müezzın, muallimlerin ücretlerinin ödenmesi 3- Tekalif-i örfiye ve avarız-ı divaniyye vergilerinin ödenmesi (s.76).

²⁰ Ortaylı 2000, 126.

²¹ Ergenç 1981, 1272.

²² Ergenç 1981, 1266. Ayan ve eşraf, bilindiği gibi, zengin tüccarlardan esnafın yaşlı ve güngörmüşlerinden, ulema, imam, hatip gibi din adamları ile mütekait askerlerden vb. oluşmuştur. (s. 1269)

²³ Ergenç 1981, 1272. Daha geniş bilgi için bkz. Ergenç 1980, 103.

²⁴ Evliya Çelebi *Seyahatnamesi*, 1996, 220.

Osmanlı Sosyal Hayatı Figüranlarından Arayıcı Esnafı

ve bunları tek tek izah ederek askerî mi ehl-i hıref mi olduklarını da belirtmektedir.

Belde işlerinde esnafın başında 1. derecede Kadı²⁵- ihtisap ağası, subaşı, 2. ve 3. derecede şeyh, nakip, duacı, çavuş, asesbaşı, muhızır, yiğitbaşı ve kethüdalar vardı. En etkin durumda olanlar ise sanat dalının başında bulunan kethüda ve yiğitbaşdır²⁶. Bu görevlilerin belli bir maaşı yoktu ve kendi özel adamlarıyla denetim ve cezalandırma görevlerini yürütürlerdi. Halktan alınan ceza veya vergilerle gelirlerini sağlardı²⁷. Robert Mantran'ın eserinde süpürücüler; çöpçüler, tahir subaşısı olarak anılmaktadır. Faaliyetleri, yönetim kolaylığı nedeniyle çok sınırlı sayıda gruplar halinde bir araya topladıkları ve devlet otoritelerine karşı sorumlu önderler tarafından yürütülmektedir²⁸. Bu görevliler arasında devletin esnafa ilişkin olarak verdiği belgelerde muhatap kethüdadır²⁹.

Daha evvelden de ifade ettiğimiz üzere, Tanzimat'tan evvel devlet, belediye işlerini kendi üzerine almayarak bu işleri görmekte tebaasını serbest bırakmış, fakat onları İslam ve İslam olmayan diye ikiye ayırıp İslamların belediye işlerini ferde, İslam olmayanlarınkini kendi cemaatine gördürmüştür³⁰. Değişik dinde olanlar kentin ayrı bölgelerinde kilise veya sinagoglar etrafında kendi önderlerinin başkanlığında yaşarlardı. Osmanlı kentlerinde her zaman birbirinden ayrı Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi mahalleleri olmuştur. Gayrimüslim mahallelerinde bu görevi, papaz ve kocabaşılar yerine getirirdi³¹. Devlet, mahalle imamlarına vermiş olduğu hakların ve salahiyetlerin bir kısmını da azınlıkların papazlarına vermiştir. İmamlar, mahalle halkının verecekleri ilmühaber harçlarıyla cenaze ücretleriyle vb. geçinirlerdi. Muayyen bir ücret yoktu. İmamlar mahallelinin servetine, sosyal durumuna göre gelirleri artar veya eksilirdi³². İmamlar, cemaate namaz kıldırmanın yanı sıra, mahalleyi

²⁵ Kadı hususunda ayrıntılı bilgi için bkz.; Ortaylı 1994.

²⁶ Ergenç 1981, 1267- 68. Ziyaoğlu 1985, 292. Ayrıca bkz. Yerlikaya 1999, 131. Temizlik hususunda bahçıvan yiğitbaşı ve kethüdalarının da görevlendirilmeleri hk. 18 Şaban 1133/14 Haziran 1721 tarihli bir belge için bkz. BOA, Cevdet- Belediye, Dos: 38, Göm: 1862. Özcan, 2003, 28-29. (Bu çalışmada birçok esnaf grubu hakkında bilgi mevcutken, doğrudan arayıcı esnafı hakkında bilgi bulunmamaktadır)

²⁷ Ortaylı 2000, 125.

²⁸ Mantran 1990, 333.

²⁹ Mantran 1990, 348. Bu kethüdalar esnaf loncası yöneticileri tarafından meslekdaşları arasındaki en itibarlı ve otoriter bir kişilerden seçilir, Kadı tarafından onaylanmaktadır ve kethüda bir kez seçildikten sonra bir berat almakta ve hazineye bir miktar para ödemektedir, s. 350- 51.

³⁰ Ergin 1987, 120.

³¹ Ortaylı 2000,125- 126.

³² Ergin 1987, 126-127.

ilgilendiren bütün işlerle yakından ilgili idiler. Muhtarlık örgütü kuruluncaya kadar tek başlarına halkın birbiriyle olan küçük anlaşmazlıklarının çözümünden, mahallenin temizliğinden düzeninden sorumluydular. Sokakların temiz tutulması için halkı uyardıkları da görülmektedir - yöneticiler ve Kadılar, sokakların temizliğinden onu sorumlu tutmakta idiler³³ - çünkü imam, mahallede toplumsal merkezin cami veya mescid etrafında geçmesinden dolayı mahallenin temsilcisi durumundadır³⁴. 1855 yılına kadar kadıların bizzat veya yardımcıları vasıtasıyla ifa ettiği görevler, mahallin zorunlu ihtiyaçlarına dair hususlar olup, toplanan çöplerin nereye atılacağı, umuma ait mahallerin nasıl ve ne zaman temizlettirileceği gibi konularla Kadılar ilgilenmiş, Divan-ı Hümayun bu hususlarda talimatları Kadılara göndermiştir. Mahalle içinde evlerin etrafına çöp dökülmesi men edilmiş, denetleme sırasında süprüntü bulunan evler hakkında zabıt tutulmuştur³⁵. Görevleri arasında beledî hizmeti halka ve esnafa gördürmek ve kontrol etmek olan Kadıların³⁶ (ki ilk tayin edilen memurlardan biridir) bir görevi de esnaf loncalarının esnaf arasında, çözülemeyen olaylardaki uyuşmazlıkları karara bağlamak olmuştur³⁷.

Şehir, kaza ve köylerde, şehrin maddi ve manevi temizliğini sağlayan görevliler olarak ifade edilen³⁸ ve Kadılara bağlı olan subaşılar, buldukları yerde (farklı olarak da adlandırılabilirdi il, kent subaşı gibi) günümüzde zabıta memurunun işini yapıyordu. Ancak bu memurlar kendi başına buyruk değil, çevre temizliği konusunda yasal dayanaklara uymak zorundaydılar. Örneğin; çöplük subaşısı denilen görevli 1539 yılında çıkarılan Çevre Temizliği Nizamnamesi'ne uymak zorundaydı³⁹. Çöplük Subaşıları, şehrin temizliği, çöplerin kaldırılması, kanalların tıkanmamasını sağlamak gibi görevleri olup, mahalle imamlarının sokakların temizliğine dikkat edip etmediklerini kontrol ederler, bozulmuş kaldırımları tamir ettirirlerdi. Bu durumda hem zabıta hem de belediye hizmetlerini özünde toplamışlardı. Daha sonraları Çöplük subaşılığı,⁴⁰

³³ Çadircı 1991, 40. Ayrıca bkz. Ergin 1330, c. I, 898 ve 960.

³⁴ Ergenç 1984, 73. Faroqhi 1997, 165-166. Caminin hem fizikî hem sosyal anlamdaki varlığı hk. Çiğdem Kafescioğlu 2007, 178.

³⁵ Özgür 1999, 123.

³⁶ Kadıların yargı ve beledi görevleri için bkz. Ortaylı 2000, 126, 149.

³⁷ Tümerkan 1946, 7. Daha geniş bilgi için bkz. Erim 1984, 80.

³⁸ Macit 2002, 592.

³⁹ Akıncı 1996, 146.

⁴⁰ Tümerkan 1946, 10. Ayrıca bkz. Yerlikaya 1999, 130- 144, ss. 137. Yazara göre sokakların temizliğini de acemi oğlanları yaparlardı ve sayıları 1000 kadardı. S. 138.

Osmanlı Sosyal Hayatı Figüranlarından Arayıcı Esnafı

1827 yılında ilga edilerek İhtisap Nezareti'ne devredilmiştir⁴¹. Çörçöp subaşılığı da denilen bu görevlinin diğer büyük kentlerde de var olduğu, Üsküp, Filibe çörçöp subaşılığına hitaben yazılan çeşitli belgelerden anlaşılmaktadır⁴².

Evliya Çelebi de ayrı birer memur olarak çöplük subaşılarının “yol ve sokakların temizlik işlerine baktığını” söyler. Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde çöplük subaşısı ile ilgili olarak şu bilgiler yer almaktadır:

“...129b. bu şehir (Galata) Sultan Camii evkaflı olmağla kızlar ağası nazır olub iki yüzer hâsıl olur mütevellisi hâkimdir. Üçüncü hâkim, Galata Voyvodasıdır. Dördüncü hâkim, mâl-ı Yağkaparı gümrük emindir kim senevi (...) kise mâl-ı padişahî verir iltizamdır. Beşinci hâkim kalafatçıbaşısıdır. Altıncı hâkim muhtesibdir. Yedinci hâkim ayak naibidir. Sekizinci hâkim çöplük subaşısıdır. (on ikinci hâkime kadar sıralar ve şu şekilde devam eder) Bu bâlâda tahrir olunan hâkimler cümle leyl ü nehâr tevabîleri ile pürsilah mahalle ve esvâklar içre kol dolaşub mücrim bulurlarsa aman virmeyüb haklarından gelirler zira eşkıyası ve keferesi guya Malta keferesidir⁴³.

Bu bilgilerin ışığında şöyle ifade edilebilir ki, Osmanlı Devleti'nin kurulmasından Tanzimat'a kadar belebî hizmetler kadılar, muhtesipler, mimar ağaları, vakıf ve esnaf kuruluşları tarafından yürütülmüş, bir merkezden yürütülmemiştir. Çarşılarını temizliği çarşı esnafınca, denetimi esnaf kethüdası tarafından, mahalle araları ve sokakların temizliğinden arayıcı esnafı, denetimi mahalle imamı tarafından ve büyük meydanların temizliğinden ise acemi oğlanlar ve denetimi Yeniçeri ağası tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu konudaki yapısal değişiklikler XIX. yüzyılda gerçekleşmiştir.

Cezaî Uygulamalar

Klasik Osmanlı şehir yönetiminde İstanbul'u çöplerden temizlememenin cezaî yaptırımları da vardı. Bu cezaî yaptırımlar elbette ki çift taraflı gerçekleşiyordu. Hem sorumlular, hem yükümlüler: Halk ve görevliler.

⁴¹ Subaşılık hakkında daha geniş bilgi için bkz. İlgürel 1981: Türk Ans., “Subaşı” mad. c. XXIX, Ankara 1980, s.449; Yerlikaya 1999, 133, 134. İhtisap müessesesi hakkında müstakil bir eser olan Ziya Kazıcı'nın *Osmanlılarda İhtisap Müessesesi* (İstanbul 1987) adlı eseri mühimdir.

⁴² 12 Rebiyülevvel 1213/24 Ağustos 1798 tarihli bir belge için bkz. Cevdet- Belediye, Dos. 34, Göm. 1668.

⁴³ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 1996, s. 184.

Evlerden belirli bir ücret karşılığı çöpler alındığı için bazı evler ve dükkânlar çöplerini vermediğinden, bazen da “arayıcılar” sokaktan geçmedikleri için sokakların pis kalmasından dolayı yapılan kontrollerde hem sokak sakinleri hem de görevliler cezalandırılmıştır⁴⁴.

Temizlik işleriyle ilgili görevlilerin bazısı Yeniçeri Ocağı’na mensuptu. Bu görevlilerin belli bir maaşı yoktu ve kendi özel adamlarıyla denetim ve cezalandırma görevlerini yürütüyorlardı. Halktan alınan ceza ve ya vergilerle gelirlerini sağlıyorlardı⁴⁵. Ceza gerektiren durumlarda Kadının yanında muhtesip yahut ihtisap ağası denilen bir görevli daha bulunurdu. Suçlu bulunduğu birini Kadı doğrudan doğruya cezalandırabilirdi. Diğer yandan, Yeşil sarıklı emirler ile Yeniçeri Ocağından olan esnaflara dokunamazlardı. Emirler, kapalı yerlerde cezalandırılır, yeniçeriler ise ağalarına teslim edilirdi. Ağa suçun derecesine göre ya Rumeli Hisarına hapsedtirilir yahut Kilidilbahir kalesine gönderilirdi⁴⁶. Şehirdeki beledi ve inzibatî tedbirler, cezalandırmalar daha ziyade alenî ve ibret için teşhir edilmeye dayanmaktaydı. Bu ise şehir halkı için ayrı bir ilgi temaşa kaynağı olup, aynı zamandaki toplumdaki adalet duygusu ve kavramını takviye eden bir olgu olmaktadır⁴⁷. Para cezası vermek ya da ilgili kişiyi evinin yahut dükkânının önünde falakaya yatırıp dövmek de verilen cezalar arasındaydı⁴⁸.

Çeşitli buyruhdular marifetiyle mahalle mensupları, mütevelliler ve esnaf kethüdalarının mahalle sokaklarını, cami ve mescit yanlarını, çarşıları ve pazarı leşler ve mezbeleden temizleyip süprüntüleri denize atmaları konusunda uyarılmışlardır. Emirlerin sık sık tekrarlanması, temizlik işlerinin zaman zaman iyi yürütülmediğini göstermektedir ve ilk olarak tazir uygulanmakta, daha da ileri gidildiği takdirde ağır cezalar verilmekteydi. Meselâ; “...*bu guna bu makûle leş bulına her kim olur ise kapısı önünde salb olunur...*” “...*dane-i hardal kadar bir şey bulunmaya...*” şeklinde ifade edilen belgeler mevcuttur⁴⁹. “*lazım gelen mahallerde mikdâr-ı zerre süprüntü bulunacak olur ise bilâtevkıf küreğe vaz’ olunacakları mukarrer olunduğuna (...)*”⁵⁰. Verilen bir başka ceza da, leşleri atmayanların bu leşlerin kafalarının suçlunun boynuna asılmasıydı.

⁴⁴ Ziyaoğlu 1971, 87.

⁴⁵ Ortaylı 2000, 125.

⁴⁶ Ergin 1987, 119.

⁴⁷ Beydilli 1989, 97, 98. Staphan Gerlach, 1573 yılında Avusturya elçilik heyeti içinde İstanbul’a gelmiştir. Ayrıca, Ruznamenin sonunda şu sözler ilgi çekicidir: “*Türk Ruznamesi sona erdi. Allah da Türk devletini sona erdirsin*” s. 103.

⁴⁸ Ortaylı 2000, 125.

⁴⁹ Cemaziyevvel 1055/Haziran- Temmuz 1645 tarihli belge için bkz. Mazak 2001, 65.

⁵⁰ BOA, Cevdet Belediye, Göm: 1176.

Osmanlı Sosyal Hayatı Figüranlarından Arayıcı Esnafı

Osmanlılar çevreyi temiz tutma konusunda son derece büyük bir titizlik göstermişlerdir. Bu meselede takip edilen yöntemler: 1. Uyarılma 2. Uyarmalara rağmen devam edenlere temizletme 3. Leşleri başlarına geçirip dolaştırma 4. Küreğe konulma 5. Sürgün (nefy ve targib) 6. Hakkından gelme 7. İsimlerinin bildirilmesi.

Mehmet Mazak, Şehremaneti kurulmadan önceki döneme ait olan Osmanlı'da çevre koruma, temizlik ve ihmali halinde verilen cezaları içeren bir takım belgelerin bir nevi açıklamalarını da eserinin sonunda belirtmiştir. Zaman zaman bu belgelere başvurulacaktır. Keza bu belgelerden birini örnek olarak verecek olursak;

“İstanbul Kadısı faziletlü efendi,

Âsitane-i sa'adetde kâ'in esvâk ve mahallât aralarının bir takım mülevvesâtdan tanzîf ve tathîriyle ümmet-i Muhammed'in ezadan muhafazaları lâzımeden oldukça bu husus-ı mukaddemleri buyrulduklar tahririyle iktizâ idenlere tenbîh ve te'kid olunmakta iken bir müddetden berü bu usûle riayet olunamadığından ekser hane menzillerinin dekâkin-i esvâka icrâ ve ba'zı hane dükkânlarının önlerine her mezbele ilkâ itmekde olduklarından esvâk ve pazardan mürûr u übürlü iden ümmet-i Muhammed müttezi olmakda ve hususiyetle eyyâm-ı sayfda zuhûr iden (...) ashâb-ı menâzile müctemi' olan çirkâbı sokaklara icradan ve şuraya buraya mezbele ilkâsına men' olunarak herkes menzil ve dükkânların pişgâhını süpürüp tanzîf ve tathîr eylemeleri ve bundan sonra her dinlemeyüp de bir mahalde her kimki hane ve dükkân pişgâhında çirkâp mezbele makûlesi müşâhid olunur ise cesâret idenler mes'ul ve mu'ateb olacakları herkese ilan ve tenbîh eylemeleri hususunda bi'l-cümle mahallât imamlarına iktizâ iden zabitanâ tenbîh ve te'kide mübâderet ve (...) 19 Rebiyülevvel 1241 (1 Kasım 1825)”⁵¹.

Bu belgeden anlaşılacağı üzere, halkın hastalıklardan korunması, sokaklardan ve pazar yerinden gelip geçenlerin rahatsız olmamaları için temizliğe bilhassa dikkat edilmesinin defaten tenbih olunduğu halde dikkat edilmediği, bu durumdan halkın sorumlu olacağı mahalle imamlarına ve zabitanâ bildirilmiştir. Yine başka bir örnek:

⁵¹ İstanbul Şer'iyeye Sicili, 254/36. Belgenin transkripsiyonu tarafımdan yapılmıştır. Belgenin orijinali için bkz. Mazak 2001, 236.

“İstanbul Kadısı faziletli efendi,

Asitâne-i dersa’adet zokakları hâr ü haşâk ile mülevves edildiğinden süpürüp tathîr olunması lazımeden ve nezâfet kâbilinden olarak herkes hânesin ve dükkânının önünü süpürüp hâr ü haşâktan tathîr eylemesi hususu bu def’a iktizâ iderse başka başka ferman-ı âli ile tenbîh olunmuş olmağla (...) herkes hane ve dükkânları önlerini tathîr eylemesi ve bundan sonra herkes dükkân ve hanelerinden zokağa süpründi dökmeyesin ve her kim ki hane ve dükkân önünde süpründi görülür ise te’dib olunacağın eimme-i mahallât celb ile gereği gibi tenbîh ve (...) 16 Zilhicce 1241 (22 Temmuz 1826)”⁵².

Bu belgede de, sokakları temiz tutmayanlar hakkında mahalle imamlarına ikazda bulunulmuştur.

Evlerinin önünü temiz tutmayanlar, hayvan leşlerinden temizleyenler için salb cezası yani asılma cezası gibi son derece katı bir cezanın verilmesi Osmanlıların bu işe ne derece önem verdiklerini göstermektedir⁵³. Fakat uygulanıp uygulanmadığı hususunda yeterli bilgi yoktur. Zaten bu cezaların uygulanıp uygulanmaması hususu bölgenin yöneticisinin inisiyatifine bırakılmıştır. Bu asılma olaylarının canlı olarak halkın önünde teşhir anlamını taşıdığı da tartışılabilir.

Arayıcı Esnafı Hakkında

Arayıcı kelimesi, deniz kenarında dökülen süprüntüler arasında veya yangın yerlerindeki enkaz içerisinde kıymetli eşyalar arayan esnaf⁵⁴ grubu hakkında kullanılan bir tabirdir. Ancak bu kişiler sadece değerli eşyalar aramakla kalmamakta, bizzat sokak sokak dolaşarak çöpleri de toplamaktaydılar. Arayıcılar, çöplük subaşısına belirli bir bedel ödeyerek çöpleri toplar, deniz kıyısında ayıklayarak işlerine yarayan şeyleri satarlardı. Meydanların temizliği subaşı tarafından acemi oğlanlarına yaptırılırdı ve temizlik kontrolünü de Yeniçeri ağası, sadrazam, kadı yapar, bazen padişah bile tebdil gezerek denetimde bulunurdu⁵⁵. Belediyenin üzerine aldığı tarihe kadar

⁵² İstanbul Şer’iyye Sicili, 254/36. Belgenin transkripsiyonu tarafımdan yapılmıştır. Belgenin orijinali için bkz. Mazak 2001, 236.

⁵³ Ahmet Refik 1931, 72.

⁵⁴ Pakalın 1971, c.I, 65. Mazak 2001, 54.

⁵⁵ Ortaylı 2000, 128. Mazak 2001, 34.

Osmanlı Sosyal Hayatı Figüranlarından Arayıcı Esnafı

İstanbul'da "çöp çıkarıcı" esnafı⁵⁶ diye bir sınıf meydana gelerek herkesin yapamadığı bu işi para karşılığında onlar görmüşlerdir. Yaşlı İstanbullular "çöp çıkarıcı" avanesini hâlâ hafızalarında saklarlar ve onların kaba seslerinin taklidini yaparlardı. Evliya Çelebi de çöplük subaşı veya tahir subaşısından bahsederken bu esnafın garip kıyafetlerinden ve çalışmalarından da uzun uzadıya bilgiler vermektedir.

Giyimleri de battal kasık çizmesi, siyah veya kırmızı meşinden kaftan, hamideli külahı veya kulakları kapatan takke idi. Araç gereçleri çapa, kazma, kavata (ağaç tekne), elek, süpürge, karar (büyük çuval) zembil ile el arabası veya beygir koşulu iki tekerlekli mezbele arabasıydı. Arayıcılar buldukları, bakır, demir, kemik, çivi, tel, kumaş, kösele vb. her şeyi ayıklarlar, ayrı ayrı biriktirirlerdi⁵⁷. İlgilendikleri bir alan da yangın yerleriydi. Enkazın kaldırılmasını sağlarlar, küller arasından değerli şeyler bulurlardı. Darphanenin özel arayıcı örgütü vardı. Para dökümü ve kesimi sonunda lağım ve kanallardaki altın, gümüş ve bakır artıkları bunlar tarafından toplanıp, tekrar Darphaneye teslim edilirdi⁵⁸. Şu durumda bu arayıcı esnafının Gümrük arayıcıları, Darphane arayıcıları⁵⁹, acemi oğlanlardan oluşan arayıcılar ve bir esnaf teşkilatı olarak arayıcılar olmak üzere gruplara ayrıldığı söylenebilir. Konu ettiğimiz grup, arayıcı esnafıdır. Ama bu esnaf grubunu acemi oğlanların oluşturduğu grupla aynı sayan görüşler ağırlık kazanmaktadır. Necdet Sakaoğlu, 15.-19. yüzyıllar arasında İstanbul'un sokak temizliğiyle görevli bir örgüt olan arayıcı esnafının çöplük subaşısının yöneticiliği altında ayrı bir gedik oluşturduğunu, bu subaşıya avaid (ücret) ödediklerini belirtmektedir. Bu subaşı da Kadının denetimi altındadır. Parasal yönden ise Şehreminine bağlıydı. Görev Hazine tarafından yıllık ihaleye verildiğinden, çöplük subaşı, arayıcıları iyi çalıştırmaya çabarlardı. Halk da semtlerin ve mahallelerin yeterince temizlenip temizlenmediği konusunda duyarlı idi⁶⁰.

Arayıcı esnafı hakkında 17. yüzyıl İstanbul'unu tasvir eden Eremya Çelebi de eserinde Evliya Çelebi'den aynen aktarılmış bilgilere yer vermektedir⁶¹. Çünkü bu konudaki birinci derecede kaynak, Evliya Çelebi'dir.

⁵⁶ Ergin 1987, 112.

⁵⁷ Sakaoğlu 1993, 297. Mazak 2001, 33. Mazak, çöpçübaşının sokakları acemi oğlanlarına temizlettirildiğini belirtmektedir. Arayıcı terimi için bkz. Pakalın 1971, 65.

⁵⁸ Sakaoğlu 1993, 298.

⁵⁹ Osmanlı darphanesinde bu isimle bir memuriyet vardı, onlar süprüntüler arasında altın, gümüş gibi değerli şeyleri ayırırlar ve darphaneye teslim ederlerdi. Mazak 2001, 54, 57.

⁶⁰ Sakaoğlu 1993, 297.

⁶¹ Kömürcüyan 1988, 106. Evliya Çelebi; "...Yeniçerinin ve acemi oğlanlarının pirleri Hacı Bektaşî Velidir. Horasan erenlerindedir. Kabr-i münevveri Kırşehirinde medfundur. Bu acemi

Ayşe Pul

Evliya Çelebi sınıf sözcüğünün çoğulu olan esnafı, ordu kesimi de dahil bütün iş ve hizmet alanları için kullanmıştır. Örneğin, alay çavuşlarını, acemi oğlanları, hademeleri, arabacı, lağımcı vb. asker sınıflarını esnaf kapsamında tanıtmıştır⁶². Burada arayıcıların askerî mi yoksa esnaf grubu mu oldukları sorusu gündeme gelir. Ama, araştırma derinleştikçe ana cadde ve meydanların temizliğini yapanlar ile sokakların temizliğini yapanların aynı gruba dahil olmadığı anlaşılmaktadır. Böyle bir ayrıma gidilmemesinin sebeplerinden biri, 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasının doğurduğu sonuçlar içerisinde bu esnaf grubunun da ortadan kalkması olarak görülmektedir. Yönetim kademesinde en tepede bulunan Kadının bu ocaktan yardım alamamasından dolayı bu grubun işlevini kaybettiği söylenmektedir. Çünkü bazı esnaf loncalarının bir kısım üyesi Yeniçerilere mensuptu. Bunlar kışlalarda gruplar halinde yaşıyorlardı. Bunların bekâr olanları da Evliya Çelebi'nin kaydettiği bekâr odalarında yaşamaktaydılar⁶³.

Evliya Çelebi, Esnaf-ı belderan-ı teberdaran lağımcıbaşı başlığı altında şu ifadeler bulunur:

*"... bu esnafla dahi askeri taifesinden olmağla cümleden ileri Tahir subaşı zir-i destindedir"*⁶⁴

oğlanları Tahir subaşısı alayından bir mikdarı acebe-lika mutarraş keçe külâh ve pür-silah olup ellerinde süpürgeler ve kürekler ile tarik-i amları pâk iderek ubur iderler. Anların ardı sıra esnaf-ı arayıcıyân: Bu taife çöplük subaşısına mensuptur. Kârları nefsi-i İslambol içre cemi-i hanedanlarda ve şah-rahlarda ne kadar mezbele ve hâr ü haşak var ise zembiller ile taşıyup derya kenarlarında tekneler içre yıkayup içinde akça ve minkar ve mismar ve gayrı gune eşya bulup kifâflanırlar. Amma bazı mahalde istifan ve sorguç ve cevahir kuşak ve zi-kıymet hatem taşlarından düşmüş cevahir makulesi zi-kıymet şeyler bulurlarkim tabir olunmaz. Bu taifenin Tahir subaşıya senevi altmış bin akça avaid verip İslambol içre arayıcılık iderler. Pirleri Verrad-ı Berberîdir. Zulfûn-ı Mısırî ile Hazret huzurına gelip İslam ile müşerref huzur-ı alide Selman-ı Fâris beline şed bağlayup cemi-i ırgatlara ve zebbalere pir oldu kabr-i Abbasda bir bağ içindedir. Amma bu arayıcı esnafı cümle nefer 500, ayaklarına ve kasıklarına varınca battal siyah çizmeler giyüp üzerlerinde kırmızı ve siyah meşin kaftanlar ile ve başlarında teke ve hamid külâhları omuzlarında uzun sırtıklar ucunda çapa demir kazmalar ve arkalarında müdevver ağaç tekneler ve ellerinde kazmalar ve bazılarının ellerinde süpürge ve kürekler ve omuzlarında zambil ve gararlar ve hâr ü haşâk sepetleri ile bir hây u hu iderek alay ile ubur iderler", Bkz. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c. I, 514-515. Yine Evliya'ya göre esnaf alaylarında, Arayıcı esnafı Acemi oğlanlarından sonra geçerler, kendilerini de mezarcı esnafı takip ederdi (s. 514).

⁶² Sakaoğlu - Akbayar 1999, 261.

⁶³ Mantran 1990, 364.

⁶⁴ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 1996, 222.

Osmanlı Sosyal Hayatı Figüranlarından Arayıcı Esnafı

Evliya Çelebi, esnafı çavuşan, esnaf-ı acemi oğlanları, esnaf-ı pür kazan, esnaf-ı azim lağımçıyan, esnaf-ı selaharan, esnaf-ı belderan-ı teberdaran-ı lağımçıbaşı ile birlikte esnaf-ı arayıcıyanlar hakkında şu ifadelerde bulunur:

“...esnaf-ı madud (...) mikdarı asker piyade olup İslamboldan yolları nihayet-i merama varınca tathir etmeğe mübaşeret iderek bir üslup üzere cümle ağaları ve yüzbaşılıarı ve iş erleri atlı ve lağımçıbaşı ve Tahir subaşı yanyana ve ardları sıra cümle içoğlanları ve dahi akabince sekiz kat mehterhane çalarak şakalar iderek Alay köşkü dibinden huzur-ı padişahîden ubur iderler. Bu dokuz neferin ibtida ubur itmesi elzem-i levazımından olup yollar tathir itdiklerinden sonra asakir-i islam ve has u amm ve ordu-yı bazar ubur iderler...” (154b)⁶⁵

Bunlardan sonra da sırayla esnaf taifelerini sıralar ve sayılarının 500 nefer olduğunu belirtir. Öte yandan meydan ve ana yolların temizliğinden sorumlu olan Acemi oğlanların sayısı hakkında herhangi bir bilgi yoktur. Burçak Evren de sadece Evliya Çelebi’den naklen arayıcıların esnaf teşkilatı olduklarını belirtmektedir⁶⁶.

Ayrıca savaş zamanlarında esnaf grubundaki askerler orduya çağrılıyordu ve bu askere alınan esnaf loncaları tarafından kazanç kayıplarını karşılamak üzere ödeme yapılıyordu. Esnaf içindeki yeniçeriler birincil görevleri gereği doğrudan orduya katılıyorlardı⁶⁷. Esnafın suç işlemesi durumunda kethüda tarafından tespit edilip, Kadı tarafından karar veriliyor, muhtesip uyguluyordu. Yeniçeri Ocağı’na ait olduğu durumlarda kendi amirlerine teslim ediliyordu. Bu durum teşkilat içinde ikilik yaratabiliyordu⁶⁸.

Bu grup “çöplük subaşısı”⁶⁹ denilen bir reisin yönetimi altındaydılar. Çöplük subaşısı, cami imamlarının, vakıf mütevellilerinin ve esnaf örgütlerinin

⁶⁵ Evliya Çelebi *Seyahatnamesi* 1996, 222.

⁶⁶ Evren 1999, 30. Esnaf-ı arayıcıyan: Bu taife çöplük subaşısına mensuptur. Sakaoğlu, 1340 (1924) tarihli Türk Ticaret Salnamesi’nden naklen esnaf ve sanatkâr listesini verir, Sakaoğlu - Akbayar 1999, 312.

⁶⁷ Mantran 1990, 364-66. Zaman zaman yapılan esnaf sayımları ile ilgili olarak bkz. Kütükoğlu, 2003, 407.

⁶⁸ Mantran 1990, 358.

⁶⁹ Çöplük subaşısı asakir ve esnaf arasında gösterilmektedir. Bu kişinin görevi, şehrin temizliğine bakmak ve çöpleri imha etmektir. Bu da Kadıya bağlı olarak görev yapmaktaydı. Bkz. Pakalın 1971, 261. Edirne’nin mahalleleri, sokakları ve çarşılarının temizlenmesi için verilen Nişan-ı Hümayun’da kadı ve şehir subaşısının sorumlu oldukları belirtilmektedir. Daha geniş bilgi için

Ayşe Pul

yetkilerine giren yerlerden mesuldüler. Mesuliyetlerini yerine getirmediklerinde cezalandırılmaları hakkında hükümler vardır⁷⁰. Sayıları 500'ü bulan arayıcı esnafının hiyerarşik yapısı şu şekildeydi:

Arayıcı Esnafı : Kadı > İmam > Çöplük subaşı > Arayıcılar

Acemi oğlan arayıcıları: Kadı > Subaşı > Yeniçeri ağası > Acemi oğlanlar

Buradan anlaşıldığı üzere, devletin yönetim mekanizmalarını oluşturamadığı alanlarda halk kendi sistemini kurmasına rağmen, yine de devlet hiyerarşisine katıyetle uymak durumundadır.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, bur esnaf grubu olarak arayıcılar, İstanbul'u semt semt dolaşıp, süprüntü yığınlarını, molozları, yangın yerlerini, dere ve deniz kenarlarındaki lağımları karıştırıp eşeleyerek ve buldukları eşyaları satarak geçimlerini sağlarlardı. İstanbul'un fethinden 1868 yılına kadar çeşitli evrimler geçiren başkentin temizlik işlerinin bir kısmını bu grup görmüştür⁷¹. Burada şu örneği verebiliriz.

"İstanbul kadısı izzetlü ve faziletlü efendi hazretleri,

Mahruse-i mezbûre mahallâtları ve cevâmi' ve mesâcid havâilileri ve esvâk ve bazar lâşe ve mezbeleden tathîr olunmak için eimme ve mütevellî ve esnâf kethüdâlarına bi'd-def'at tenbîh olunmuş iken mütenebbih olunmayup el'an tathîr olunmamak ile imdi mahallât ahâlileri mütevellileri ve esnâf kethüdâları getürüp muhkem tenbîh eylesin ki her biri mahalleleri zokakları ve cevâmi' ve mesâcid cevânibleri ve esvâk bazarı lâşe ve mezbeleden tathîr idüp deryaya ilkâ eyleyeler şöyle ki bundan sonra eğer mahallâtdan ve eğer esvâk ve bazarda her kimin hududunda mezbele ve lâşe bulunur ise imam ve mütevellî ve esnâf kethüdâlarının haklarından gelinmek mukarrerdir ana göre gereği gibi tenbîh etdirilsin buyruldu fi gurre-i Şevval 1107 (Mayıs 1696)"⁷².

bkz. Binark 1995, 13. Mezbele subaşı veya tahir subaşı tabirleri de kullanılmaktaydı. Mazak 2001, 56.

⁷⁰ Mazak 2001, 33

⁷¹ Mazak 2001, 54, 56. Arayıcı esnafının kentin temizliğinde önemli hizmetleri olmadığını ifade etmektedir (s. 57).

⁷² İstanbul Şer'iyye Sicili, 22/170. (Taraftımdan transkribe edilmiştir). Belgenin orijinali için bkz. Mazak 2001, 244. Yol üzerinde hayvan lâşesinin bulunmasının muvâfik-ı hıfzısihha olmadığından bunların gömülmesi hakkında 19 Cemaziyelevvel 1292//23 Haziran 1875 tarihli belge için bkz. BOA., Cevdet- Belediye, Dos: 109, Göm: 5417.

Osmanlı Sosyal Hayatı Figüranlarından Arayıcı Esnafı

Bu belge İstanbul'da temizlik işlerinin ne şekilde yürüdüğünü göstermesi bakımından dikkate şayandır.

İstanbul'un çöplerini toplama işini senelik belirli bir ücret karşılığında üstlenmiş olan arayıcılar, "çöp çıharan" – ki çöpçıkaran adı da verilmekteydi diye bağırarak sokak sokak dolaşıp evlerden aldıkları çöpleri arkalarındaki küfelere yükleyerek iskelelere veya belirli yerlere götürerek orada ayıklarlar gerisini de denize dökerlerdi⁷³. Burada belgelerden bir örnek verecek olursak;

"Mâruz-ı Çâkerânemleridir ki,

Beyandan izan olunduğu üzere bu kulları vürüd-ı İstanbul ve bilâd-ı selâsede çöpçü esnafı kethüdâsı olup Yalıköşkü-tarafından Eyvansaray nam mevkiye varıncaya değin ihrâc olunan çöpleri dökmek üzere bir mahall-i hâliye gösterilmesi hususuna ez her cihet muhtac bulduklarından henüz bu mevkiye çöp dökecek bir mahall-i hâliye iskele bulunmadığından bugünlerde bütün bütün ortada kalmış idüğünden ve çöpkeşân kulları bütün bütün meydanda kalarak ve dökecek bir mahall-i hâliye gösterilmediğinden bundan iktizâ ve toplanan çöplerin kangı mahall-i iskeleden deryaya ilkâ her ne vechle olur ise iktizâsının icrâsı bâbında (...) 17 Şevval 1181/7 Mart 1768"⁷⁴.

Çöplerin belirli bölgelerdeki deniz kıyısında ayıklanıp, açıklarda dökülmesi için mezbele kayıkları kullanılmaktaydı ve dönem dönem bunların yenilenmesi için emirler gönderildiğini görmekteyiz⁷⁵.

Padişah sarayının ve etrafının temizliğinden "mezbelekeşân" denilen kimseler sorumluydu. Mezbelekeşân Ocağı adıyla örgütleri vardı ve bunlar Bostancı Ocağı'na bağlıydı⁷⁶. Mazak'ın belirttiğine göre, Beyazıt, Sultanahmet gibi büyük meydanlar yılda bir iki defa angarya suretiyle ve hükümet eliyle İslam olmayanlara temizlettirilirdi, yine çöpler de onlar tarafından denize dökülürdü⁷⁷.

"İstanbul kadısına hüküm ki,

⁷³ Budak 1994, 531.

⁷⁴ BOA, İrade Şurayı devlet: 3.

⁷⁵ Üç çifte mezbele kayığının yeniden yapılması hakkında 26 Şaban 1230/3 Ağustos 1815 tarihli belge için bkz. BOA, Cevdet- Belediye, Dos: 36, Göm: 1760.

⁷⁶ Yerlikaya 1999, 138. Mazak 2001, 34, 56.

⁷⁷ Mazak 2001, 34. Belge için bkz. Mazak 2001, 64.

Ayşe Pul

Hâlen mahrûse-i mezbûrede vâki olan At Meydanı yılda bir kere, merhum ve mağfurunleh Sultan Bâyezid Hân –tâbe serâhu-havalisin ayda iki kere süpürüp pâk ve tathîr idegelmişler iken halen zikrolunan mahaller hayli zamandan berü süpürülmediği ilâm olunmağın buyurdum ki çöplük başısı vusûl buldukda kadimden ne vechile olagelmiş ise yine ol vechile amel eyleyip ta'yin olunan zimmilere zikrolunan mahalleri süpürüp pâk ve tathîr edesin. Mezbele subaşısına verildi. Fi 26 Zilhicce 993/19 Aralık 1585”.

Buradan anlaşılıyor ki, zimmilere temizlettirilmesi gereken mahallerin kontrolü de çöplük subaşısı tarafından yapılmaktaydı.

Saray ve konaklara yakın yerlerde arayıcılar altın ve gümüş parçaları ile küpe, yüzük ve kıymetli taşlara tesadüf ederler. Arayıcılar, senenin üç mevsiminde iyi bir talihe rastlamak ümidiyle denize girerler ve kumu kalburdan geçirirler⁷⁸. Meselâ;

“İstanbul kadısına hüküm ki,

İstanbul'da bedesten kurbında vâki' kuyumcı esnafı gelüp kadîmden berü dükkânları ve odaları derûnunda işledükleri sîm ü zer hurdesi telef ve toprağa mahlût olup ve ol toprak beylerinde remâd ta'bir olunmağla zikr olunan toprağı senede bir def'a her birleri devşirüp su ile deryâ kenarında tekne içinde arayıcı tâifesine gasl itdürüp...(fi evâil-i M sene 1164/30 Kasım-9 Aralık 1750)⁷⁹.

Bir başka örnek daha verirsek:

“İstanbul mollasına hüküm ki,

Mahrûse-i İstanbul'da vâki' çarşu ve sokakların tanzîf ve tathîri ve lâşe ve mezbelenin taşraya nakl ve ilkâsı bâbında bundan akdem sâdır olan fermân-ı âlişân mazmun ita'atmakrunı ile 'amel ve hareket olunmak üzere 'umumen mahallât imamlarına tenbîh ve şikâyed olunup meğer gereği gibi tanzîf ve tathîrine tekâsül

⁷⁸ Kömürcüyan 1988, 7. “...surun altından pis sular denize akar. Bunun yakınında açılmış olan bir delikten mutbağın ve diğer saray dairelerinin süprüntüleri dışarı atılır. Buralarda dolaşan arayıcılar, bazı şeyler bulmak ümidiyle süprüntüleri karıştırırlar”, s. 6.

⁷⁹ İstanbul Ahkâm Defteri, No: 3, s. 74. Nakleden Ahmet Kal'a, *İstanbul Esnaf Tarihi I*, İstanbul 1997, s. 65.

Osmanlı Sosyal Hayatı Figüranlarından Arayıcı Esnafı

olunmağla (...) her mahallenin gücüne göre ikişer üçer süpürücüler ta'yin ve mahallât ve esvâk ve zokakları da'imen tethîr ve lazım gelen ücretleri sükkânından tahsil olunmak üzere emr-i şerifimle nizâm virilüp (...) i'lâmın üzere ücretleri menâzil ve dekâkin ashâbı virilmek üzere her bir mahalle ve sakağa siyak misillü kifâyet mikdârı ferrâş- mezbele ta'yin ve mahbemah ücretleri eda olunmak üzere tenbih ve te'kid ve eğer mugayir iden olur ise haklarından gelinmek için yanlarına adamlar koşup divan-ı hümayunuma irsâl ve ferrâşların dahi uhdelerine lazım gelen mahallerde mikdâr-ı zerre süprüntü bulunacak olur ise bilâtevkîf küreğe vaz' olunacakları mukarrer olunduğuna (...) fi evâhir-i e 1131/Eylül 1719''⁸⁰.

Örnekler çoğaltılabilir. Devlet her zaman sokakların ve çarşıların temiz olmasını istemiş ve bu konuda bilhassa mahalle imamlarını muhatap olarak kabul etmiştir. Gerekirse her mahallenin gücüne göre ikişer üçer süpürücü tutulması ve ücretlerinin aylık olarak ödenmesi hususu ifade edilmiş, bunları yerine getirmeyenlerin önce tekid edilmesi, daha da olmazsa yanlarına adam katıp divan-ı hümayuna irsali istenmiş, eğer “mikdar- ı zerre” süprüntü görüldüğü takdirde süpürücülerin tevkîf edilerek kürek cezasına çarptırılacakları belirtilmiştir.

“Arz-ı bendeleridir ki,

Çörçöp subaşı sâhib-i arzuhal ma'rifetiyle yetmişüç senesinde Yerebatan ahurundan ihrâc olunan mezbelenin sâbıkı üzere bargir ve merkeb ücretleri virilmek için arzuhal ve mirahur-ı hazret-i veliyülna'imi dahi i'lâm ider sâbıkı mucebince hesab itdirildikde yüzyetmiş gurusu itmekle altmış gurusu tenzil olunup ma'ada yüzon gurusu teskeresi virilmek bâbında ferman devletlü sa'adetlü sultanım hazretlerininindir 4 Rebiyülevvel 1174/14 Ekim 1760” cevaben verilen belge de şudur; “Devletlü merhametlü sultanım hazretleri sağolsun, Arzuhal-i kulları binyüzyetmişüç senesinde Yerebatan ahurunda üçbinyedyüz bargir ve ikibinaltyüz merkeb yükü mezbele ihrâc olunmağla iktizâ iden ücretleri hazine-i âmireden ihsân buyurulmak bâbında ferman sultanım

⁸⁰ BOA, Cevdet Belediye, Göm: 1176.

*hazretlerininidir 5 Rebiyülevvel 1174/15 Ekim 1760 Tezkeresi virildi. Bende Hasan Çörçöp Subaşı*⁸¹.

8 Muharrem 1176/30 Temmuz 1762 tarihli bir başka belgede mezbelenin ilkası hususunda zuhur eden mesarifin ödenmesi rica olunmuş, cevaben;

“Devletlü inayetlü merhametlü sultanım hazretleri sağ olsun,

*Yerebatan Sarayınca mevcut olan ... mezbelesi sultan arabalarının bargir mezbelesi ve sa'ir mezbele üçbindörtüüz re's bargir ile ikibinbeşyüz merkeb ile bu kullar ihrâc idüp ücretleri fiyat-ı sabıkası mucibince inayet ve ihsan olunmak bâbında emr-i ferman devletlü inayetlü merhametlü sultanım hazretlerininidir. 10 Muharrem 1176/1 Ağustos 1762”*⁸².

Başka bir açıdan bakıldığında, eski kent düzeninde o mahalleden olmayan kimselerin rastgele sokaklara girmesi hoş karşılanmadığı halde, arayıcılar çok rahatlıkla kapı kapı gezebiliyorlardı⁸³. Mahallenin nitelikleri üzerine isabetli tespitlerde bulunan Faroqhi, mahalle sakinlerinin mahalleye giren çıkamı denetim altında tutmaya çalıştıklarını belirtmiş, dışa kapalı yaşam biçimine karşı bir denge ögesi olan seyyar satıcıların veya sakaların rahatça girebildiklerini ifade etmiştir⁸⁴. Bu bağlamda, mahalleye rahatça girebilenler arasında olan arayıcıların da böylesi bir denge unsuru olduklarını ve şehir genelinde ne olup bittiği ile ilgili haberleri mahalle sakinleriyle paylaştıklarını söyleyebiliriz.

Mustafa Cezar, Batı'ya açılış dönemi olan 19. yüzyıla kadar, devletin bir kısım görevlerini bu kuruluşlarca en iyi şekilde yerine getirdiği bu sistemin değişmesine gerek olmadığını belirtmiş⁸⁵, öte yandan Sakaoğlu, kent temizliğine önemli hizmette bulunmadıklarını, esnafın ve halkın çoğunun kendi çöplerini temizlediğini belirtmiş, kent meydanlarının temizliğinde ocak subaşılarının acemi oğlanlarına yaptırdığını ifade etmiştir⁸⁶.

⁸¹ BOA, Cevdet Belediye, Dos: 110, Göm: 5461. Ayrıca 20 Zilhicce 1199/24 Ekim 1785 tarihli bir belgeden Filibe Şehir kethüdalığı ile çörçöp subaşılığı vergisinin önceden olduğu gibi Seyyid Abdurrahman ve Mehmed adlı iki kardeşe bırakılması ile ilgili bkz. BOA, Cevdet Belediye, Dos: 18, Göm: 889.

⁸² BOA, Cevdet Belediye, Dos: 79, Göm: 3945.

⁸³ Pakalın 1971, 65. Mazak 2001, 34.

⁸⁴ Faroqhi 1997, 167.

⁸⁵ Cezar, c. I, 279. Ayrıca bkz. Yerlikaya 1999, 131.

⁸⁶ Sakaoğlu 1993, 298.

Uygulamanın Sona Ermesi

II. Mahmud devrinde bazı temel kurumların lağvedilmesiyle sarsıntılar geçirmiştir. Yeniçeriliğin kaldırılması, kolluk hizmetlerinde ve bazı idarî kurumlarda çıkmazlara sebep olmuştur. Bu sebeple İhtisap Nezareti'nin kurulmasıyla, Tanzimat devri şehir yönetiminin temeli oluşturulmuştur. Bunun da yetersiz kalmasıyla Şehreminilik oluşturulmuştur⁸⁷.

II. Mahmud'un 1826'da Yeniçeri Ocağı'nı kaldırması, klasik Osmanlı kent yönetim sistemini zayıflatmış, çalışamaz hale getirmiştir. Ocaktan yardım alamayan Kadıların zamanla kent yönetimi işlevleri ortadan kalkmıştır. Sonunda da önemi azalan İstanbul Kadısının Sadrazamlıkla ilgisi kesilerek Şeyhülislamlığa bağlanmıştır⁸⁸.

İlk belediye dairesi Beyoğlu ve Galata'yı içine alan Altıncı Daire-i Belediye adıyla 1857 yılında kurulmuştur. Örnek ve tecrübe amacıyla ilk orada kurulmuştur⁸⁹. Bunun nizamnamesine göre sokakların temizliği de görevleri arasındaydı⁹⁰.

Vakanüvis Ahmed Lütfi Efendi de durumu son derece güzel açıklaması açısından dikkate değer olan şu bilgileri nakletmektedir: "Belediye Dairesi kurulmadan önce sokağa süprüntü dökmek yasaktı. Şimdi her ev çöpünü sokağa atıyor. Yaz günleri kokudan geçilmiyor, süprüntüler günlerce meydanda duruyor. Daireler teşkilinden önce her mahallede süprüntücüler gezerek evlerin çöplerini az bir ücretle kaldırırlardı. Sokaklarda süprüntü bulunursa halk davacı olurdu"⁹¹.

Esnaf loncalarının temsilcileri olan kethüdarların, şehir ileri gelenlerinin, ruhani reislerin varlığına rağmen bu gibi kimseler şehir yönetimine katılmak için devamlı kurullar halinde toplanıp çalışmamışlardır. Şu halde Tanzimat devrine kadar Osmanlı İmparatorluğu içindeki şehir ve eyalet idaresinde

⁸⁷ Ortaylı 1992, 399. Klasik dönemde Hassa başmimarının hesaplarını tutan memurun adıdır.

⁸⁸ Dumant - Georgeon, 1996, 20.

⁸⁹ Tümerkan 1946, 19.

⁹⁰ Tümerkan 1946, 20. 17 Ramazan 1275 (20 Nisan 1859) tarihli Sokaklara Dair Nizamname ile altıncı dairenin sokakları üç sınıfa ayrılıyor ve bunların süpürülmesi eksiltme (?) usulüyle müteahhide ihale olunuyordu. Nizamnameye göre, birinci sınıf sokaklar kışın günde bir, yazın iki defa, ikinci sınıf yazın ve kışın günde bir, üçüncü sınıf haftada bir süpürülecektir. Aynı zamanda günün hangi saatlerinde süpürüleceği de gösterilmiştir. Bu nizamnameye göre, sokakların tamir ve temizliği için Tanzifat Vergisi alınacaktı ve bu vergilerin miktar ve oranı daire-i belediye meclisine tespit olunacaktır, s. 21, 26.

⁹¹ Özgür 1999, 123. Ahmed Lütfi Efendi, c.IX, s. 159. Altıncı Daire'nin teşkili hakkında bkz. *Takvim-i Vekayi*, Tertib-i Evvel, No: 560.

vakıflar gibi ekonomik-sosyal kuruluşlardan, cemaat teşkilâtlarından söz edilebilmekle birlikte bugünkü belediye gibi bir mefhumdan söz edilemez. Ortaylı'ya göre, bu durum toplum sisteminin, idari felsefenin ve hayat tarzının bünyesinden ve yapısından ileri gelmektedir⁹².

Sonuç

İstanbul'un fethinden sonra Fatih Sultan Mehmet, kentin imar faaliyetlerine ağırlık vermiş, bu kapsamda pek çok sosyal kurum oluşturulmasına imkân sağlamıştır. Temizlik işleri de kentsel yaşamın ve gündelik kültürün göstergelerinden biri olması hasebiyle üzerinde durulması gereken en önemli hususlardan birisi olmuştur. Bu hususta Osmanlılar, bu sorunla başa çıkma yöntemlerini oluşturmaya ve hâlihazırda olanları da geliştirmeye gayret göstermişlerdir. Bunu yaparken gerektiği yerde ve zamanda halkı da bu yönetim kademesi içerisinde sorumluluk almaya sevk etmişler, verdikleri bu sorumluluğun yerine getirilip getirilmediğini ilgili yöneticiler vasıtasıyla kontrol etmişler, kanunlar çıkarmışlar ve bu kanunlara katiyetle uyulması için dönem dönem gönderdikleri emirlerle işleyişin doğru bir şekilde sürmesini sağlamayı amaçlamışlardır. Araştırmalarımız sonucunda ulaştığımız bilgiler bu grubun temizlik bağlamında iki ana kola ayrıldığını göstermiştir. Bunlar;

1- Büyük sokak, meydan ve çarşıların temizliğinden sorumlu Acemi Ocağı'na mensup olan grup,

2- Sokakları temizliğinden sorumlu, esnaf-grubuna dahil olan arayıcılar. Bunlar sokak sokak dolaşır, her haneden belli bir ücret karşılığında çöpleri toplayıp, deniz kenarında ayrıştırır, buldukları nesnelere satan kişilerdir.

Bu çalışmada ele alınan arayıcı esnafı hakkında ulaştığımız neticeleri maddeler halinde ifade edersek:

a) İstanbul sokaklarını “çöp çıkarıcı” diyerek tek tek dolaşır, hane hane evlerden çöpleri toplarlardı.

b) Meydan ve ana yolların temizlik işlerine karışmazlar, buraların temizliğinden Acemi oğlanları sorumluydu.

c) Çöplük subaşısına bağlı olup, senelik belirli bir ücret karşılığında bu görevi alırlardı.

⁹² Ortaylı 1992, 399.

Osmanlı Sosyal Hayatı Figüranlarından Arayıcı Esnafı

d) İstanbul'da 500 civarında arayıcı esnafı vardı.

e) Saray ve çevresinin temizliğinden Bostancı Ocağı'na bağlı olan Mezbelekeşin Ocağı sorumluydu.

f) Mahalle imamlarına karşı sorumlu, imamlar da Kadıya karşı sorumluydu.

g) Gayrimüslim mahallelerinin temizliğinden kendi cemaatlerine mensup kişiler sorumluydu.

h) Sultanahmet ve Beyazıt Meydanı gibi büyük meydanları yılda iki defa gayrimüslim ahali temizlemekle yükümlüydü. Yine denetimi çöplük subaşısına aitti.

i) Arayıcılar, topladıkları çöpleri kendilerine tahsis edilmiş olan mahallerde deniz kıyısında ayıklar, değerli olanlarını ayırır, işe yaramayanları denize dökerlerdi.

j) Arayıcılar, atıkların tekrar topluma kazandırılması hususunda bir nevi ekonomiye de katkıda bulunurlardı.

k) Kıyafetleri ve kullandıkları araç gereçleri şunlardı: Kasıklarına kadar battal siyah çizme, kırmızı veya meşin kaftan, takke ve Hamideli külah gibi kıyafetler, çapa, demir kazma, yuvarlak ağaç tekne, süpürge, kürek, zembil, garar gibi aletler.

l) Dışa kapalı yapısı olması sebebiyle yabancıların girmesinin hoş karşılanmadığı mahallelerde rahatlıkla dolaşabilirlerdi.

m) XV. ve XIX. yüzyıl boyunca bu görevi yerine getirmişlerdir.

Sonuçta, mahalle ve sokakların temizlik işleri konusunda sorumlu olan halk, mahalle imamlarının idaresinde üstlerine düşen yükümlülükleri kâh başarılı kâh başarısız yüzyıllarca yerine getirmeye çalışmışlardır. Bu çalışmalar içerisinde Arayıcı Esnafı adı altında bir grup da yerini almıştır.

BİBLİYOGRAFYA

a) Arşiv Belgeleri

- BOA, Cevdet- Belediye, Dos. 34, Göm. 1668.
BOA, Cevdet Belediye, Dos: 110, Göm: 5461.
BOA, Cevdet Belediye, Dos: 18, Göm: 889.
BOA, Cevdet- Belediye, Dos: 36, Göm: 1760.
BOA, Cevdet- Belediye, Dos: 38, Göm: 1862.
BOA, Cevdet Belediye, Dos: 79, Göm: 3945.
BOA, Cevdet Belediye, Göm: 1176.
BOA, Cevdet Belediye, Göm: 1176.
BOA., Cevdet- Belediye, Dos: 109, Göm: 5417.
Takvim-i Vekayi, Tertib-i Evvel, No: 560.

b) Basılı Araştırma Eserleri

- Ahmet Refik 1931, Ahmet Refik, *Eski İstanbul*, Kanaat Kütüphanesi.
Akgündüz 1993, Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, 6. Kitap, İstanbul.
Akıncı 1996, Müslüm Akıncı, *Oluşum ve Yapılanma Sürecinde Türk Çevre Hukuku*, Kocaeli.
Beydilli 1989, Kemal Beydilli, "Stephan Gerlach'ın Ruznamesinde İstanbul", *Tarih Boyunca İstanbul Semineri*, İstanbul, 83-105.
Binark 1995, İsmet Binark, "Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki Belgeler Işığında Türklerde Çevrecilik Anlayışı", *Yeni Türkiye*, Çevre Özel Sayısı, Yıl 1, Sayı 5, Temmuz Ağustos, .
Budak 1994, Sevim Budak, "Çöp", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 2, İstanbul, 531.
Cansever 1995, Turgut Cansever, "Osmanlı Şehri", *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. 5, İstanbul, 154-163.
Cezar Mustafa Cezar, "Türkler ve Şehirleri", *İslam Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler*, c. I, 271-279.

Osmanlı Sosyal Hayatı Figüranlarından Arayıcı Esnafı

- Çadırcı 1991, Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara.
- Dumant – Georgeon 1996 Paul Dumant - François Georgeon, *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, Çev. Ali Berktaş, İstanbul
- Ergenç 1980, Özer Ergenç, “Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fizik Yapıya Etkileri”, *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071- 1920)*, Ankara, 103- 106.
- Ergenç 1981, Özer Ergenç, “Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler”, *VIII. T.T. Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, 11- 15 Ekim 1976, c. II, Ankara, s. 1265- 1274.
- Ergenç 1984, Özer Ergenç, “Osmanlı Şehrindeki Mahallenin İşlev ve Yetenekleri Üzerine”, *Osmanlı Araştırmaları*, IV, 69- 78.
- Ergenç 1999, Özer Ergenç, “Osmanlı Klasik Düzeni ve Özellikleri Üzerine Bazı Açıklamalar”, *Osmanlı*, c. 4, Ankara, 32-39.
- Ergin 1330, Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, c. I, İstanbul.
- Ergin 1987, Osman Nuri Ergin, *Türk Belediyecilik ve Şehircilik Tarihi Üstüne*, Yay. Haz. Selahattin Yıldırım, İstanbul.
- Erim 1984, Neşe Erim, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Kalebentlik Cezası ve Suçların Sınıflandırılması Üzerine Bir Deneme”, *Osmanlı Araştırmaları*, IV, 79- 88.
- Eryılmaz 1996, Bilal Eryılmaz, “Osmanlı Yerel Yönetiminde İstanbul Şehremaneti”, *İslam Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yönetimler*, c. I, İstanbul, 331-353.
- Evliya Çelebi 1314, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c. I, İstanbul.
- Evliya Çelebi 1996, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Haz. Orhan Şaik Gökyay, Yay. Haz. Yücel Dağlı, İstanbul.
- Evren 1999, Burçak Evren, *Osmanlı Esnafı*, İstanbul.
- Faroqhi 1997, Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam, Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, Çev. Elif Kılıç, İstanbul.

Ayşe Pul

- Faroqhi 2006, Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı*, Çev. Emine Sonnur Özcan, Ankara.
- İlgürel 1981, Mücteba İlgürel, "XVII. Yüzyıl Balıkesir Şer'iyye Sicillerine Göre Subaşılık Müessesesi", *VIII. T.T. Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, 11- 15 Ekim 1976, c. II, Ankara, 1275- 1281.
- Kafescioğlu 2007, Çiğdem Kafescioğlu, "Osmanlı Şehirciliğinde Dönüşüm ve Devamlılık: Onbeşinci Yüzyıl İstanbul'nda Külliye ve Mahalleler", *550. Yılında Fetih ve İstanbul Sempozyumu, Bildiriler*, 14- 15 Haziran 2003, Ankara, 177- 188.
- Kal'a 1997, Ahmet Kal'a, *İstanbul Esnaf Tarihi I*, İstanbul.
- Kazıcı 1987, Ziya Kazıcı, *Osmanlılarda İhtisab Müessesesi*, İstanbul.
- Kömürcüyan 1988, Eremya Çelebi Kömürcüyan, *İstanbul Tarihi, XVII. Asırda İstanbul*, Çev. Hrant Andreasyan, İstanbul.
- Kütükoğlu 2003, Mübahat S. Kütükoğlu, "Osmanlı Esnaf Sayımları", *Esnaf ve Ekonomi Semineri, Bildiriler*, 9-10 Mayıs 2002, İstanbul, 405-410.
- Macit 2002, Yunus Macit, "Osmanlı Türklerinde Çevre Bilinci", *Türkler*, c. 10, Ankara, 589-597.
- Mantran 1990, Robert Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, c. I, Ankara, Çev. M. A. Kılıçbay-Enver Özcan.
- Mazak 2001, Mehmet Mazak, *Osmanlı'da Sokak ve Çevre Temizliği*, İSTAÇ Yay., İstanbul.
- Ortaylı 1992, İlber Ortaylı, "Belediye", *T.D.V.İ.A.*, c. 5, İstanbul, 398-402.
- Ortaylı 1994, İlber Ortaylı, *Osmanlı Devleti'nde Kadı*, Ankara.
- Ortaylı 2000, İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840- 1880)*, Ankara.
- Özcan 2003, Tahsin Özcan, *Fetvalar Işığında Osmanlı Esnafi*, İstanbul.

Osmanlı Sosyal Hayatı Figüranlarından Arayıcı Esnafı

- Özgür 1999, Hüseyin Özgür, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Temizlik ve Halk Sağlığı Hizmetleri”, *Osmanlı*, c. 5, Ankara, 116-128.
- Pakalın 1971, Mehmet Zeki Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c.I, İstanbul.
- Sakaoğlu 1993, Necdet Sakaoğlu, “Arayıcı Esnafı”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 1, İstanbul, 297-298.
- Sakaoğlu – Akbayar 1999, Necdet Sakaoğlu - Nuri Akbayar, *Osmanlı’da Zenaatten Sanata*, I. Cilt, İstanbul.
- Seyitdanlıoğlu 1996, Mehmet Seyitdanlıoğlu, “Zokaklara Dair Nizamname”, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, c. 5, S. 1 (Ocak), 59- 70.
- Tümerkan 1946, Sıddık Tümerkan, *Türkiye’de Belediyeler*, İstanbul.
- Türk Ans., “Subaşı” mad. c. XXIX, Ankara 1980,449.
- Yerlikaya 1999, İlhan Yerlikaya, “Tanzimattan Önce Osmanlı Devletinde Belediye Hizmetleri”, *Osmanlı*, c. 6, Ankara, 130- 144.
- Ziyaoğlu 1971, Rakım Ziyaoğlu, *İstanbul Kadıları- Şehreminleri- Belediye Reisleri ve Partiler Tarihi 1453- 1971*, İstanbul.
- Ziyaoğlu 1985, Rakım Ziyaoğlu, *Yorumlu İstanbul Kütüğü*, İstanbul.

Ayşe Pul

